

DVA PRILOGA RAZMATRANJU AGRARNIH ODNOSA
NA PODRUČJU SJEVERNE HRVATSKE
U KASNOFEUDALNOM I KAPITALISTIČKOM
RAZDOBLJU (DO 1918)

Igor Karaman

Problemi razvitka agrarnih odnosa u Istočnoj Evropi bili su nedavno predmetom diskusije na dva međunarodna zasjedanja historičara: na V Internacionalnom kongresu za ekonomsku povijest, održanom u Lenjingradu 1970, i na III Internacionalnom kongresu poljoprivrednih muzeja, održanom u Budimpešti 1971. Na lenjingradskom skupu raspravljano je u 5. sekciji o fenomenu kasnofeudalnih vlastelinstava, na temelju referata »Formiranje krupnih vlastelinstava u Srednjoj i Istočnoj Evropi u XVI-XVIII st.«, koji je podnio J. Topolski iz Poznanja (usp. o radu tog kongresa moj prikaz u časopisu *Nastava povijesti* 1, 1970—71, 51—57). U Budimpešti je tridesetak komunikacija u 3. sekciji, na temu »Transformacija tradicionalne poljoprivrede«, bilo posvećeno razmatranju pojave i razvitka moderne agro-tehnike i kapitalističkih agro-ekonomskih odnosa u Evropi, napose u zemljama Habsburške monarhije. Na oba spomenuta znanstvena skupa podnio sam kraće komunikacije (koje će biti na njemačkom jeziku tiskane u kongresnim publikacijama), nastojeći u najsazetijem obliku informirati učesnike o relevantnim novijim rezultatima naše historiografije koji se odnose na razvitak sjevernohrvatskog agrara do početka XX stoljeća — pa ih kao prilog za diskusiju o toj problematici objavljujem i ovdje u hrvatskom izvorniku.

1. OSNOVNE KARAKTERISTIKE U RAZVITKU KASNOFEUDALNOG
VELEPOSJEDA U UŽOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI

U krajevima sjeverne Hrvatske, između rijeke Drave i Jadranskog mora, razvitak agrarno-ekonomskih odnosa kretao se u stoljećima srednjeg vijeka (do XVI st., tj. sve do turskih osvajanja) uglavnom sličnim putovima kao i u susjednoj Ugarskoj. Ovo šire područje srednjeg Podunavlja spajala je, između ostalog, državno-pravna zajednica, upravno-politička organizacija, te srodnost socijalne i privredne strukture. Napose su nizinski krajevi Slavonije, u međurječju Drave i Save, po svojim geo-ekonomskim karakteristikama pružali razvoju agrarne privrede sličnu osnovu kakvu nalazimo i u Ugarskoj nizini. Nasuprot tome, području na jugozapadu — prema obalama Jadrana — davali su u većoj mjeri obilježje brdoviti tereni, koji su uvjetovali ponešto drugačiju

sliku agrarne ekonomike. Međutim, na cjelokupnom teritoriju uže Hrvatske i Slavonije susrećemo se u XIV-XV st. s okupljanjem feudalnog zemljišnog posjeda u rukama manjeg broja moćnih velikaških rodova, koji zahvaljujući upravo tom zemljišnom bogatstvu igraju dominantnu ulogu u socijalno-političkom životu ovih krajeva.¹

Širenjem turskog prodora prema zapadu u toku XVI st. i relativnom stabilizacijom granice između habsburških i turskih posjeda u XVII st. ostao je na teritoriju sjeverne Hrvatske izvan utjecaja osvajačke vlasti samo uski zapadni koridor između Međimurja i sjeverohrvatskog Primorja. Na tom području nastavlja se kontinuirani razvitak agrarno-pravnih i agrarno-ekonomskih odnosa, ali se (djelomično pod utjecajem stalnih, većih ili manjih, ratnih sukoba na granici) vrši uz to i preobrazba tih odnosa, naročito u međusobnoj povezanosti feudalnih gospodara i njihovih podložnika.

Bitno obilježje tih promjena je aktivizacija vlastelinske uprave u trgovinskoj razmjeni agrarnih produkata, pri čemu se tradicionalnoj posredničkoj ulozi hrvatskih krajeva u prometu između podunavskih i jadranskih zemalja pridružuje i konjunktura u opskrbi vojno-krajiških središta na granici prema Turskom carstvu.² Do sukoba između plemića i seljaka dolazi, dakle, naročito u oblasti trgovine, a dosljedno tome pojačava se pritisak feudalnih gospodara u naturalnim podavanjima sa seljačkih gospodarstava.³ Pri tom zauzima istaknuto mjesto vinska renta — kako zbog povoljnih uvjeta vinogradarske kulture u Hrvatskom Zagorju tako i zbog izrazito tržišnog karaktera toga produkta.⁴

Tek postepeno probija se ovdje orijentacija na širenje alodijalnih gospodarstava, uključivanje oraničnih površina i žitarske proizvodnje u vlastelinsko poslovanje, te izgradnja majura kao središta ove ekonomike. No, objektivne mogućnosti za razvoj kasnofeudalnih vlastelinstava u zapadnoj Hrvatskoj bile su ograničene zbog priliva brojnog plemstva na uski teritorij tzv. »ostataka ostataka« Hrvatskog kraljevstva — tako da je u strukturi zemljovlasničkih odnosa uglavnom dominirao tip srednjeg i malog plemićkog posjeda. Štaviše, i zemljišni posjed velikaških obitelji sastojao se pretežno od raspršenih, manjih agrarno-ekonomskih jedinica.

Iznimni položaj u tome zauzimaju samo posjedi velikaškog roda Zrinskih (dijelom kao nasljednika državine Frankopana), koji su raspolagali brojnim i često zamjerno opsežnim imanjima od nizinskog Međimurja na ugarsko-

¹ Usp. prikaz u Historiji naroda Jugoslavije, Zagreb 1953, 746—754 i 762—767.

² V. o tome R. Bičanić, Začeci kapitalističkih odnosa u hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni godine 1573 (u knjizi: Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Zagreb 1952).

³ To je upravo ona pojava, koju je J. Topolski u svom referatu ovako obilježio: »U modelu (1) koji možemo nazvati modelom bez tlake, raširenom prije svega na područjima nepogodnima za kulturu žitarica, gospodar se nije zadovoljavao običajnim prikupljanjem podavanja nego se uključivao u trgovinu kupujući također proizvode od seljaka. To je najčešće bila trgovina stokom, nekim biljkama (kao npr. konoplja i lan) te vinom, rjeđe žitaricama«.

⁴ Opsežne i veoma instruktivne podatke o tome objavio je J. Adamček za područje susjedgradsko-stubičkog vlastelinstva, iz vremena uoči izbijanja velike seljačke bune (Građa o susjedgradsko-stubičkom vlastelinstvu 1563—1574, Arhivski vjesnik VII-VIII, 1964—65, 1—340); isti je autor objavio o tome i studiju pod naslovom »Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo uoči seljačke bune 1573« (HZ XIX-XX 1966—67, 141—194).

-hrvatskoj granici sve do izvanredno važnih primorskih luka; zahvaljujući tome oni su mogli razviti snažnu i aktivnu ekonomiku.⁵ No, propašću ove obitelji 1670. bila je razbijena cjelina toga zemljišnog sklopa, dijelom u korist države (komore) a dijelom prelaskom imanja u ruke drugih plemićkih posjednika.

Sasvim drugačiju sliku daje Slavonija nakon oslobođenja teritorija između Drave i Save ispod turske vlasti potkraj XVII stoljeća. Strana okupacija izbrisala je u tim krajevima tokom podrug stoljeća tragove predturskih pravno-ekonomskih odnosa, pa je razvitak kasnofeudalnih vlastelinstava (jednako kao i podložnih seljačkih gazdinstava na njima) zasnovan na novim temeljima u procesu privatizacije zemljišnog posjeda — u prvom času generalno proglašenog carskom tj. osvojenom imovinom. Već u prvim godinama XVIII st. konstituirana su neka plemićka vlastelinstva (dijelom također i dobra katoličkih ili pravoslavnih crkvenih institucija), a u periodu od 1720. do 1732. bio je proces dekameralizacije zemljišnog posjeda u Slavoniji uglavnom završen. Novi vlasnici pretežno su pripadali krugu grofovskih i barunskih obitelji iz Ugarske ili Austrije, koje su na različite načine zadužile bečki dvor.⁶

Bitno obilježje u strukturi feudalnih vlastelinstava u Slavoniji u XVIII st. i prvoj polovini XIX st. je dominantan udio golemih imanja, koja kao kompaktne, zaokružene zemljišne cjeline obuhvaćaju i po nekoliko desetaka sela, odnosno nekoliko stotina selišnih jedinica.

Postupna kolonizacija tog područja praćena je privođenjem znatnih površina šumskog zemljišta poljoprivrednoj kulturi a uporedo s jačanjem seljačkih gospodarstava širi se i alodijalna privreda. U sklopu povremenih urbarijalnih premjeravanja zabilježeno je zahvaćanje parcela koje su dotada bile u posjedu seljačkih gazdinstava na korist vlastelina — no, pri tom se pretežno radi o zamjeni zemljišta nejednake kvalitete, a manje o kvantitativnom oduzimanju seljačkih zemalja.⁷

Aktivizacija alodijalne ekonomike posljedica je napose veoma povoljnog smještaja Slavonije uz glavne tokove trgovinske razmjene Podunavlja s Jadranom.⁸ Izvoz agrarnih produkata iz ugarske nizine kretao se velikim dijelom plovnim rijekama Dunavom, Dravom i Savom, a dalje cestovnim prijevozom do primorskih luka. Tako su se slavonska vlastelinstva našla u samom središtu ključnih magistrala, što ih je neprekidno poticalo da se sve jače ukla-

⁵ Usp. I. Erceg, *Konfiskacija Zrinsko-Frankopanskih imanja*, Jadranski zbornik V, Rijeka-Pula 1962, 36—50.

⁶ Usp. I. Karaman, *Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom veleposjedu*, Zbornik Matice srpske 20, Novi Sad 1958, 37—52.

⁷ Usp. Sl. Gavrilović, *Iz ekonomsko-socijalne historije Srema i Slavonije sredinom XVIII stoleća*, Zbornik Matice srpske 25—27, Novi Sad 1960; v. također moje primjedbe o tom radu u JIČ 2, Beograd 1963, 109—114.

⁸ Ovdje je korisno ponovo upozoriti na referat J. Topolskog kada piše: »Utjecaj modela s tlakom na položaj seljaka, ekonomski napredak i razvitak refeudalizacije nije bio uvijek jednak. To je neposredno ovisilo o karakteru trgovačkih veza alodija. Razlikovati se mogu dva modela vlastelinskih alodija: 1) alodij povezan uz vanjsko tržište (prije svega baltičko tržište); 2) model povezan uz unutrašnje tržište«. Referat, dakako, ističe osobito posljedice do kakvih dolazi u prvom slučaju, koji on napose označava riječima *prije svega baltičko tržište*; za naše krajeve mogli bismo reći *jadransko ili mediteransko tržište*.

paju u tržišnu proizvodnju. Ipak treba upozoriti da je porijeklo žitarica kojima su feudalni posjednici učestvovali u toj izveznoj trgovini Slavonije bilo uvelike vezano uz proizvodnju na podložnim seljačkim gospodarstvima, a ne samo uz alodij. Zbog toga sve do sredine XIX st., tj. do likvidacije feudalnog socijalno-ekonomskog sustava na ovom području 1848, u strukturi feudalne rente susrećemo podjednako radne obaveze (tlaku na vlastelinskim zemljišnim površinama) i naturalna podavanja dijela seljačke produkcije (putem zakupa prava crkvene desetine od strane vlastelina).⁹

Proces širenja alodijalne ekonomike nije, prema tome, radikalno zahvatio kasnofeudalna vlastelinstva u Slavoniji. Može se pretpostaviti da je jedan od faktora koji su na to utjecali bila raspoloživa besplatna ili jeftina radna snaga seljačkog stanovništva. Prema urbaru Marije-Terezije iz 1756. svako je puno selište moralo davati godišnje bez naknade vlastelinu 48 pješačkih dana robe, ali je opseg tzv. prekobrojne radne obaveze (za koju je gospodar plaćao neku naknadu) ostao neograničen.¹⁰ Tek nakon velikih seljačkih nemira na početku XIX st. utvrđen je 1811. maksimum ovih »supererogacija« sa 56 dana tlake za jedno puno selište.¹¹

Dalje jačanje alodija bilo je od sada moguće samo intenzifikacijom obrade, što je zahtijevalo također odgovarajuće investicione zahvate na vlastelinskim ekonomijama radi osiguranja vlastite »tehničke baze«: za izgradnju majura, nabavku vlastite radne stoke, poljoprivrednog alata itd. Na slavonskom području, međutim, takvih zahvata — koji bi nesumnjivo značili unošenje nove kvalitete u kasnofeudalnu vlastelinsku privredu — nije uglavnom bilo sve do 1848.

Uzevši u cjelini, na teritoriju uže Hrvatske i Slavonije u XVIII st. i prvooj polovini XIX st. zabilježena je pojačana aktivnost plemstva u agrarnoj ekonomici, ali usprkos tome nisu alodijalna gospodarstva uspjela postići dominantnu ulogu u ukupnoj poljoprivrednoj djelatnosti. Vlastelinske gospodarske uprave prisutne su na tom području mnogo više u oblasti agrarne trgovine negoli u samoj agrarnoj produkciji. Iako se od zapada prema istoku može pratiti sve jači intenzitet alodijalne produkcije, ipak udio naturalne rente u sastavu seljačkih obaveza ostaje u sjevernoj Hrvatskoj veoma važan sve do propasti feudalizma.

⁹ V. o tome, npr., prikaz stanja na jednom slavonskom veleposjedu u radu I. Karaman, Valpovačko vlastelinstvo, Ekonomsko-historijska analiza, Zagreb 1962. O toj pojavi usporedi i podatke u drugom dijelu ovog priloga.

¹⁰ Proces urbarijalnih regulacija u XVIII st. prikazuje R. Bičanić u studiji: Oslobođenje kmetova u Hrvatskoj godine 1848 (u knjizi: Počeci kapitalizma..., n. dj.); za marija-terezijanski urbar Slavonije iz 1756. usp. J. Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb 1950, a za prilike u užoj Hrvatskoj u isto doba I. Karaman, Postanak i značenje Privremenog urbara za Hrvatsku iz godine 1755, Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta 4, Zagreb 1962, 51—78.

¹¹ Usp. Sl. Gavrilović, Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka, Beograd 1960. Odgovarajuću građu objavio je isti autor u zbirci Građa za privrednu i društvenu istoriju Srema početkom XIX stoleća, Novi Sad 1958. V. također našu diskusiju o nekim bitnim pitanjima agrarnih odnosa na slavonsko-srijemskom području početkom XIX st., HZ XIV, 1961, 243—259.

2. OSNOVNA OBILJEŽJA POLJOPRIVREDNIH ODNOSA U SLAVONIJI I SRIJEMU OD XVIII DO XX STOLJEĆA

Počeci modernih ekonomsko-socijalnih odnosa u agraru Slavonije i Srijema javljaju se od XVIII st., tj. nakon oslobođenja ovih krajeva ispod turske vlasti. Slavonsko-srijemsko područje obuhvaća međurječje Drave, Dunava i Save, te tako predstavlja južni izdanak velike Ugarske nizine. Osnovno obilježje davalo je agrarnim prilikama u toj pokrajini nekoliko golemih poljoprivrednih posjeda, koji se uglavnom formiraju već u prvim desetljećima XVIII st. kao kasnofeudalna vlastelinstva a pripadaju velikaškim rodovima stranog porijekla. Nakon likvidacije feudalnog sistema u revoluciji 1848. ta su se imanja i nadalje očuvala, te se reorganizirala u kapitalističke veleposjede.¹

No, kod seljačkih gospodarstava na slavonsko-srijemskom području vrlo se polagano i teško afirmirala primjena modernije poljoprivrede zbog pritiska konzervativnih feudalnih tendencija. Feudalni gospodari utjecali su naročito na dugotrajno zadržavanje institucije tzv. kućne zadruge, kojoj u znatnoj mjeri daju obilježje elementi prirodne privrede. U istom smislu djelovala je na očuvanje kućne zadruge u južnom dijelu Slavonije, uz rijeku Savu, tamošnja vojno-krajiška uprava. Lomljenje i raspadanje ove patrijarhalne ustanove seoskog života, kao i uopće transformacija tradicionalne poljoprivrede slavonskog seljaštva odvija se tek postepeno od posljednjih desetljeća XIX st., pod utjecajem razvijenije kapitalističke privrede iz drugih zemalja Habsburške monarhije.²

Više negoli kod seljaštva tržišno je gospodarenje bilo razvijeno na velikim feudalnim posjedima. Na to je vlastelinsku upravu napose poticao povoljni položaj većine imanja u Slavoniji i Srijemu uz glavne tokove trgovinskog saobraćaja između plodne Ugarske ravnice i sjeverojadranskih luka, odnosno zapadnih regija Monarhije. U periodu kasnog feudalizma, do sredine prošlog stoljeća, na toj osnovi uspostavljene su uske poslovne veze između plemića-zemljoposjednika i trgovačkih krugova domaćeg građanstva.³

Do širenja vlastelinske žitne trgovine dolazi naročito u doba napoleonskih ratova. Tada se, u godinama konjunktive agrarne produkcije, na slavonsko-srijemskom području opaža također porast alodijalne proizvodnje različitih vrsta žitarica. Pokazuju to, među ostalim, podaci o eksploataciji radne snage kmetova kod najvećih vlastelinstava u Slavoniji i Srijemu, kao što su iločko vlastelinstvo knezova Odescalchi, vukovarski posjed grofova Eltz, valpovačko vlastelinstvo baruna Prandau i dr.⁴

Potrebno je, međutim, ovdje istaći i ovo: usprkos uvlačenju feudalnih vlastelinskih ekonomija u tokove tadašnje tržišne privrede, njihova se agrarna

¹ O tom usp. prvi prilog.

² I. Karaman, Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom, 1868—1918, Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, Slav. Brod 1966, 354—371.

³ Isti, Ekonomske prilike u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda, Kolo Matice hrvatske 8—10, Zagreb 1966, 180—193.

⁴ S. Gavrilović, Građa za privrednu i društvenu istoriju Srema početkom XIX stoleća, Novi Sad 1958; I. Karaman, O nekim osnovnim problemima ekonomsko-socijalnog razvoja na području Slavonije i Srijema u početku XIX stoleća, HZ XIV, 1961, 243—254.

proizvodnja i agrarna trgovina (koliko nam je zasad poznato) sve do 1848. temeljila pretežno na elementima feudalne rente. Ti su važni elementi: prvo, eksploatacija radne rente za obradu alodijalnih dobara, i drugo, ubiranje naturalne rente sa seljačkih gazdinstava.⁵

Na primjeru imanja Valpovo, koje je ležalo uz Dravu i bilo jedan od najvećih posjeda u Slavoniji, možemo uočiti kakav udio još na početku XIX st. zadržava naturalna renta kod vlastelinskog poslovanja sa žitaricama.⁶ Tako je na valpovačkom posjedu od 1801—10. gotovo dvije trećine žitarica kojima vlastelinska uprava raspolaže potjecalo od zakupljene crkvene desetine, a samo jedna trećina s alodijalnih oranica.⁷ Naturalno podavanje pružalo je tada na spomenutom imanju 22% kukuruza, 45% zobi, 56% ječma za zemljišnog gospodara, a kod pšenice — koja čini glavnu vrstu žitarica — čak 96,5%.

Sama alodijalna proizvodnja temeljila se na eksploataciji besplatne ili vrlo jeftine radne snage kmetskog stanovništva. U prvoj polovici XIX st. bilo je na valpovačkom posjedu četrdesetak sela s tri i pol tisuće seljačkih gazdinstava, koja su sačinjavala oko 2000 punih selišnih jedinica. Vlastelin je prema slavonskom urbaru iz 1756. mogao raspolagati sa 48 besplatnih robotnih dana po jednom selištu;⁸ tako je vlastelinskoj upravi u Valpovu godišnje pripadalo gotovo 100.000 besplatnih robotnih dana ili u prosjeku tri stotine radnika svakog dana.⁹ Tome treba dodati da je nakon 1800. (tj. od vremena proširenja alodijalne djelatnosti) vlastelin tražio redovno još jednom toliko podavanja od svojih seljaka kao tzv. »supererogacije«, koje nadoknađuje pod-

⁵ Kod vlastelinstva Vukovar povećala se ukupna suma robote od 20 504 dana 1801. na 27 063 dana 1806, a kod vlastelinstva Ilok u istom razdoblju od 35 292 na 67 899 robotnih dana. Na valpovačkom imanju pokazuju odgovarajući podaci povećanje eksploatacije radne snage kmetova od oko 85 tisuća dana 1799. na približno 155 tisuća dana 1810.

⁶ Kao što je spomenuto, nastaje na slavonsko-srijemskom području u prvoj polovini XVIII st. više veoma prostranih vlastelinstava uz tok Drave i Dunava te u srednjoj Slavoniji, dok je Posavina ostala pod vojno-krajiškom upravom. Gospodarski arhivi tih vlastelinstava najvećim su dijelom, na žalost, propali — pa je tim vrijednija ona građa s valpovačkog posjeda iz XVIII-XX st. koja se čuva u Historijskom arhivu u Osijeku, a pretežni je dio ekonomsko-upravne dokumentacije koja je na tom imanju nastala.

⁷ I. K a r a m a n, Valpovačko vlastelinstvo. Ekonomsko-historijska analiza, Zagreb 1962, s. 55. Ukupna količina glavnih vrsti žitarica kojima posluje valpovačka uprava iznosila je 1801—10:

izvor	pšenica	ječam	zob	kukuruz	svega
	u tisućama požunskih mjera				
iz alodijalne produkcije	3,4	11,2	38,1	29,1	81,8
iz desetinskog podavanja	92,8	14,4	31,1	8,3	146,6
zajedno	96,2	25,6	69,2	37,4	228,4

⁸ J. B ö s e n d o r f e r, Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb 1950.

⁹ I. Karaman, Valpovačko vlastelinstvo..., 66—68.

ložnicima s nadnicom od svega 12 novčića. Velik dio te radne snage upotrebljavan je na alodijalnim oranicama: 1810. to iznosi oko trideset i pet tisuća robotnih dana.¹⁰

Pri tom je naročito vrijedno utvrditi da li se već na kasnofeudalnim imanjima zapažaju znatnija investicijska nastojanja oko stvaranja vlastite vlastelinske »agro-tehničke baze« (za osnivanje majura, izgradnju gospodarskih zgrada, nabavku poljoprivrednog alata, stoke za vuču i sl.). Prema dosadašnjim istraživanjima ne može se kod plemićkih dobara na slavonsko-srijemskom području do sredine XIX st. govoriti o odlučnom značenju takvih pojava. Zbog toga je ovdje vlastelinska ekonomika ostala usko vezana uz pogodnosti koje zemljišnom gospodarstvu pruža feudalni sustav, i nije imala mogućnosti da u izmijenjenim okolnostima nakon 1848. (tj. u okviru kapitalističkih produkcijskih odnosa) osigura svoje daljnje nesmetano djelovanje.

Koliko je aktivnost slavonskog veleposjeda ovisila o feudalnoj radnoj i naturalnoj renti, može također pokazati primjer vlastelinstva Valpovo. To nam omogućava usporedba sumarnog opsega i strukture vlastelinskih prihoda prije i nakon 1848.¹¹ U doba neposredno pred likvidaciju feudalnih odnosa dostizali su prosječni godišnji brutto-prihodi u Valpovu oko 200.000 forinti, što je u kasnim pedesetim godinama palo na 125.000 for. Pri tom su se primici žitničarskog ureda smanjili na polovinu (53%), kod stočarstva na trećinu (32%), kod pića tj. u podrumarstvu (pivo i vino) čak na sedminu (14%); manji su bili gubici kod šumarstva i u prihodima od zakupa zemljišnih parcela i gostionica. Kako se izdaci za dvor i vlastelinsku upravu nisu znatnije smanjili — to je u svemu čista dobit vlastelina umanjena na jednu trećinu ranijih iznosa; odnosno od oko 80 tisuća for. 1841—45. na svega 25 tisuća for. 1856—60.

Zbog izostajanja opsežnijih pokušaja oko izgradnje vlastelinske »agro-tehničke baze« u periodu kasnog feudalizma, morali su slavonski zemljoposjednici nužne agrarne investicijske zahvate izvesti u drugoj polovini XIX st.

¹⁰ Isto, 70—72.

¹¹ Sumarna usporedba poslovanja 1841—45. i 1856—60. pruža ovu sliku:

grupa primitaka i izdataka	1841—45.	1856—60.
	u tisućama forinti	
a) primici:		
— žitničarstvo	123,1	65,1
— stočarstvo	103,5	32,7
— podrumarstvo	88,8	12,5
— šumarstva	388,9	254,1
— središnja blagajna	270,1	261,2
zajedno	974,4	625,6
b) izdaci		
— za dvor	170,5	152,2
— za upravu imanja	413,8	347,0
zajedno	584,3	499,2
čisti prihod:	390,1	126,4

Takva se nastojanja zapravo javljaju u šezdesetim i sedamdesetim godinama; no, dugotrajna opća agrarna kriza (koja uskoro zahvaća i to područje) te konkurencija naprednije mađarske mlinske industrije zakočile su takve pozitivne tendencije. Ovo je tim shvatljivije, što su slavonski posjednici u većini raspolagali zamašnim šumskim kompleksima, bogatim dragocjenim hrastovim drvom. Time je bio, s jedne strane, osiguran solidan temelj za veliku drveno-prerađivačku industriju, a napose za proizvodnju hrastovih bačvarskih dužica, dok je, s druge strane, šumskim veleposjednicima omogućeno postizanje takvih profita koji visoko nadilaze prihode njihove agrarne ekonomike.¹² Drvna industrija afirmirala se u posljednjim decenijama prošlog stoljeća kao najrazvijenija grana prerađivačke privrede u Slavoniji i Srijemu, što utječe na nedovoljan interes tamošnjih veleposjednika za daljnji napredak njihove poljoprivredne aktivnosti.¹³

U razvitku slavonskog seljaštva značila je kućna zadruga još i nakon likvidacije feudalnog sustava važnu prepreku bržem preobražaju tradicionalne poljoprivrede. Kao što je spomenuto, na civilnom području utjecali su na očuvanje ove preživjele seoske ustanove feudalni gospodari, a u Vojnoj krajini tamošnja uprava. Iako je kapitalistička privreda sve više uvlačila slavonsko selo u nove socijalno-ekonomske odnose, razrješavanje kućnih zadruga teklo je vrlo polagano — a i sama dioba zbivala se pod nepovoljnim uvjetima za seljačka gospodarstva. Djelomično je to krivnja zakonodavstva, koje se dugo vremena kolebalo između tendencije za očuvanjem ove institucije i njenog radikalnog uklanjanja. Stoga je uloga kućnih zadruga u životu seoskog pučanstva ostala u Slavoniji sve do kraja XIX st. znatna. Još 1890. živjelo je u Srijemskoj županiji 31% žitelja u takvim zajednicama, u Virovitičkoj županiji 20%, a u Požeškoj županiji čak oko polovina stanovništva (48%).¹⁴

Postepeno pretvaranje patrijarhalnih zadruga u individualna seljačka gazdinstva dovodi, međutim, do usitnjavanja njihova zemljišta. Tako je, npr., u Slavoniji između 1890. i 1910. oko 3600 dotada »tajno« (tj. nezakonito) podijeljenih kućnih zadruga bilo redovnim putem regulirano i od njih je nastalo oko 9000 novih jedinica; to je značilo da se na njihovom zemljištu (od približno 55 tisuća jutara) prosječna veličina jednog gospodarstva smanjila od 15 na svega 6 jutara. Time je, dakako, bila znatno otežana konsolidacija novih gazdinstava.¹⁵

Sitni i manji seljački posjed kao tip agrarno-ekonomskih jedinica uopće je prevladavao na području Slavonije i Srijema. Prema popisu poljoprivrednih gospodarstava iz 1895. nalazimo u tim krajevima 86% (tj. šest sedmina) zemljoposjeda u kategoriji ispod 20 jutara (bilo ih je 110 tisuća), koji raspoložu sa

¹² I. Karaman, Privredni položaj Slavonije..., 329—334; isti, Valpovačko vladinstvo..., 86—88, 96—98.

¹³ U sastavu industrijske privrede Slavonije obuhvaćala su poduzeća drveno-prerađivačke industrije 1890. oko 68% svih pothvata i 77% radnika; do 1910. taj se udio nešto smanjio, ali je još uvijek obuhvaćao 50% pothvata i industrijskih radnika u Slavoniji (I. Karaman, Privredni položaj Slavonije..., 328).

¹⁴ M. Zoričić, Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU 125, 1896, 130.

¹⁵ I. Karaman, Privredni položaj Slavonije... 365—366. Prema popisu iz 1889. bilo je u Slavoniji 5862 »tajno« podijeljenih kućnih zadruga; do 1910. regulirano je od toga 3629 zadruga s 54 956 jutara zemlje i uređeno 8994 novih gazdinstava.

64% konja i 55% goveda, ali imaju samo jednu trećinu (34%) ukupnog zemljišta i manje od jedne desetine (9%) poljoprivrednih parnih strojeva.¹⁶ Na tim gazdinstvima bilo je teško razviti racionalno gospodarenje, koje bi se uspješno moglo uključiti u tržišne odnose.

Osim veleposjeda i sitnoseljačkih gazdinstava javlja se u Slavoniji i Srijemu također manja grupa seljačkih imanja s 20 do 100 jutara zemlje; takvih je 1895. bilo 14% (odnosno oko 17,5 tisuća) posjeda, koji su raspolagali s jednom četvrtinom (26%) ukupnog zemljišta, te s jednom trećinom konja (31%), goveda (34%) i agrarnih parnih strojeva (36%). Najviše seljačkih imanja ove kategorije nalazimo u istočnim krajevima, tj. u Srijemu; nasuprot tome, njihov je udio najslabiji u Virovitičkoj županiji (uz tok Drave), gdje je kasno-feudalni vlastelinski posjed otprije imao prevagu.¹⁷

Na temelju prikazanih sumarnih podataka mogli bismo zaključiti ovo: u agrarnoj ekonomici Slavonije i Srijema nalazimo u početku XX st. (u vrijeme uključivanja tog područja u novu državnu zajednicu) veleposjede, usmjerene u znatnoj mjeri na iskorištavanje njihova šumskog bogatstva, zatim brojni sloj sitnog seljaštva, kao i skromniju grupu imućnih seljaka koji su bili sposobni za razvitak moderne poljoprivrede.¹⁸

¹⁶ isto, 370—371. Strukturu poljoprivrednih gazdinstava u Slavoniji 1895. i njihove pripadnosti pokazuje ovaj pregled:

1895.	kategorija posjeda (u jutrima)			
	do 20 j	20—100 j	preko 100 j	svega
gospodarstva	110.027	17.427	612	128.066
jutara zemlje	732.586	568.551	852.836	2.153.973
konja	123.253	60.240	10.134	193.627
goveda	154.481	95.373	32.085	281.939
parnih strojeva	92	373	576	1041

¹⁷ Od ukupnog broja srednjih seljačkih imanja (tj. onih u kategoriji između 20 i 100 jutara) bilo je u županiji srijemskoj 9715 posjeda (56%) s 329.364 jutara zemljišta (58%).

¹⁸ Ovaj dio priloga objavljen je pod naslovom: Die Hauptmerkmale der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Slavonien-Syrmien vom 18. bis 20. Jahrhundert u publikaciji »A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971—1972«, Budimpešta 1973, 223—228.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXV—XXVI

1972—73

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb